

ТҮРК ТИЛДЕРИНИН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮҮСҮ

Аннотация: Бул макалада түрк тилдеринин жаралуу, калыптануу мезгили, өнүгүү доору жөнүндө айтылат.

Аннотация: В этой статье говорится о зарождении, эпохе развития и формирования тюркских языков.

Abstract: This article deals with the birth of, the era of development and formation of the Turkic languages.

Тил адам баласынын өз ара карым-катнаш, байланыш каражаты катары өзүнө таандык касиеттери бар, ал тынымсыз өсүп-өнүгүүдө болгон табигый нерсе, жаралуу теги боюнча узак доорлордо калыптанган байланыш системасы, сөз жана сүйлөмдөрдөн турган баа жеткис байлык болуп саналат. Тил адам баласынын бир-бири менен болгон байланышты түзгөн табигый каражат. Адам баласы сезимдерин, ойлорун, пикирлерин жана максаттарын бир-бирине жеткизүү үчүн тил каражаттарын пайдаланат. Бирок, тил адам баласынын колдонгон башка каражаттарга окшобойт. Айталы, тил аркылуу гана адамдар бирин-бири түшүнө алышат. Тил адам жана коом арасында байланыш-алака түзүү үчүн колдонулат. Бул алака-байланыш түзүлүп жатканда тил ар дайым эркин, көз карандысыз абалда болот. Адам жана коом тилге каалагандай мамиле жасай албайт. Тилди колдонгондо анын табиятын кабыл алууга тийишпиз. Тилди жандуу каражат десек да болот. Ал ар дайым өсүп-өнүгүп турат. Доордун талабына байланыштуу бөтөн чет тилдерден көптөгөн жаңы сөздөр кириши мүмкүн. Бирок, кирген сөздөр тилдин эрежесине баш ийе турган формага келгенде гана ошол тилдин ичинде жашай алат. Тигил же бул элдин, этностун тили дайыма өзүнө пайдалуу сөздөрдү кабыл алып өсүп келген, ошону менен лексикасын байытып отурат. Өздүк лексиканы сактап калуу жана байытуу үчүн тилдин өз эрежеси менен жаңы сөздөргө орун беришибиз керек.

Түрк элдеринин тилинин жаралуу, калыптануу мезгилин үч ири доорго бөлүп кароого болот: 1) түрк доору, 2) орто кылымдар доору жана 3) XIII-XVII кылымдар мезгили. Бирок, бул мезгил-доорлордо түрк тилдүү элдер бир нече алфавитти колдонуп келгени белгилүү. Түрк тилдүү элдер узак тарыхында беш чоң алфавитти колдонуп келишкен. VII-VIII кылымдарда биринчи түрк жазма тилине кездешебиз. Таластагы рун жазмалары, Орхон-Енисей жазуу эстеликтери, VIII кылымдын биринчи жарымында Могилян (Билге) Каган, Култегин жана Тонюкук сыяктуу эл башчыларына арналып жазылган. Бул түрк элдеринин биринчи алфавити эле. Бул жазуулар, жогоруда айтылгандай, биринчи жазуулар экендигине карабай мазмуну боюнча тилдик лексиканын бай болгонун көрөбүз. Тилдин жаңы калыптанып жатканда эмес тилдин өнүккөн мезгилинде жазылганынан кабар берет. Бул жазма эстеликтерди дүйнөлүк масштабдагы: В.Радлов, П.Мелиорсенский, С.Малов, С.Киселев, А.Бернштам, В.Бартольд, А.Кононов, С.Кляшторный, В.Томсен, С.Щербак, И.Стеблева сыяктуу окумуштуулар изилдешти. Тилекке каршы VII-VIII кылымдардан мурдагы жазуулар жөнүндө маалымат жок. Ошондуктан түрк жазуу тили VIII-кылымдан бир нече кылым мурда калыптанган деген жобону шарттуу гана түрдө айтууга болот.

Бул жазуу тили XII-XIII кылымдарга чейин колдонулуп, түрк элдеринин биринчи орток тили катары кызмат өтөгөн. Борбордук Азияда жашаган элдердин баары бир тилди колдонуп келишкени белгилүү. Уйгур алфавити түрк элдеринин экинчи чоң алфавити эле. Ал VIII-XV кылымдарда колдонулуп келген. Бул алфавит көбүнчө Чыгыш Түркистанда колдонулган. Бүгүнкү күндө дүйнөнүн

көптөгөн китепканаларында бул алфавит менен жазылган кыска мазмундуу көптөгөн эмгектерди кездештиребиз.

Түрк тилинин өнүгүү доорундагы үчүнчү чоң алфавит катары араб тамгаларынан турган алфавит экендиги маалым. IX-X кылымдардан баштап түрк элдеринин Ислам динин кабыл алышы менен араб алфавити менен түзүлгөн алфавит он кылымга жакын бүт түрк элдери тарабынан колдонулуп келген. Бул доордо чыгышта Жусуп Баласагунинин «Кут алчу билим», Махмуд Кашгаринин «Түрк тилдери жыйнагы», Ахмед Йесевинин «Диваны хикмет», батышта Желаледдин Руминин «Ырлар жыйнагы», Юнус Эмренин «Диваны» сыяктуу жана башка чыгармалар араб тамгасы менен жазылган. Түрк тили X-XI кылымдан баштап өнүгүүнүн туу чокусуна жеткен. Азыркы учурда Чыгыш Түркстанда (Кытай) уйгур, казак жана кыргыз элдери, Ирандагы азери жана түркмөн элдери араб алфавитин колдонуп келишет.

Түрк элдери колдонгон төртүнчү чоң алфавит болуп латын алфавити эсептелет. Түрк элдери латын тамгасын XIX-кылымдын аягы XX-кылымдын башында колдоно баштаган. 1928-жылдан баштап Туркия, Кипр, Греция, Болгария, Румыния, Финляндия жана Балкан өлкөлөрүндөгү (эски Югославия) түрк элдери латын тамгасын колдоно башташкан. Эски Советтер Союзундагы түрк элдери, 1920-жылдан 1937-1940 жылдарга чейин латын тамгасын колдонушкан. Кытайдагы уйгур, казак жана кыргыздар 1954-1978- жылдары колдонушкан.

Түрк элдери активдүү колдонгон бешинчи чоң алфавит кирил алфавити, бул алфавит эски Советтер Союзундагы түрк элдери тарабынан колдонулган. Ислам динине кирбеген түрк элдеринен (Алтай, Тува, Хакас, Якут, Чуваш, Гагауз) сырткары бүт түрк элдери IX-X кылымдан XX-кылымдын башы, 1920-жылга чейин араб тамгасын колдонуп келишкен. Чуваштар 1871-жылы, Алтайдагы түрк элдери 1937-жылы, Крым, Казань, Ногой, Карачай элдери 1938-жылы, Якут жана Абакан элдери 1939-жылы, Азери, Түркмөн, өзбек, Башкурт, Каракалпак жана Кыргыздар 1940-жылы, Тувалыктар 1941-жылы кирил тамгасына өтүшкөн. Советтер Союзундагы боордош түрк элдери кирил алфавитин колдонгонуна карабастан бири-биринен айрымаланган 19 алфавитти колдонушкан. Бул саясат боордош түрк элдерин бири-биринен алыстаткандан башка максат көздөбөсө керек. Советтер Союзунун тарашы менен түрк элдеринин кайрадан биримдикке умтулуу аракеттери башталды. Боордош түрк элдери бири-бири менен болгон байланышта мамиле түзүүдө котормочу аркылуу эмес, түздөн түз мамиле түзүү үчүн кайрадан латын тамгасына өтүү үчүн аракеттер башталды. Тарыхта түбү бир болуп бири-бирин түшүнбөгөн жеке гана түрк элдери болсо керек. Ошондуктан, учурда латын тамгасына өтүү аракеттери жүрүп жатат. Азербайжан 1991-жылы, Түркмөнстан жана өзбекстан 1993-жылы, Каракалпак автоном республикасы 1994-жылы бул тамгага өтүшкөн. Учурда түрк тилдүү өлкөлөр арасында латын тамгасына өтүү боюнча иш-чаралар өткөрүлүп келатат. Түрк тилинде сүйлөгөн өлкөлөрдүн биримдиги түзүлгөн жана ал ар тараптуу иштерди улантууда.

Тарыхка саресеп салсак, X-кылымдан XX-кылымга чейин түрк элдери адабият, маданият, саясат жактан өнүгүүнүн туу чокусуна жетип, тарыхка өчпөс из калтырышкан. Мунун себеби он кылымга жакын бир орток алфавитти колдонулушу менен түшүндүрүлөт. Тарыхта түрк элдеринин адабияты улуу араб жана фарс адабиятына үстөмдүк кылганы белгилүү. Махмуд Кашкари түрк тилинин араб жана фарс тилдеринен бай жана ага үстөмдүк кылаарын, түрк тилине эч бир тилдин тең келе албашын жана араб фарс элдерине түрк тилин үйрөтүү үчүн «Түрк тилдери жыйнагын» жазганын белгилеп кеткен.

Ошентип, адамзат тарыхында узак мезгилдер бою өсүп-өнүгүүнүн, калыптануунун, тынымсыз кыймылдын үстүндө болгон түрк тилинин калыптануу эволюциясы жана өнүгүүдөгү доор, мезгилдери анын ошончолук бекем, ары тарыхтан өчпөс орун-очок алганын кабар берет. Бул тилдин келечеги кең, дагы көптөгөн кылымдар адамзатка кызмат кылат.

Адабияттар;

1. История всемирной литературы. I-VI томдор.- Москва: Наука, 1983-1989.
2. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России (дооктябрьский период).- Ленинград: Наука, 1982.
3. Стеблева.И.В. Түрк тилиндеги байыркы адабият. Китепте: Кыргыздар. I-том, Бишкек, 1991. 410-423-беттер.
4. Шериев Ж. Байыркы ж-а орто кылымдар түрк адабияты.-Бишкек, 1996.
5. Мусаев К.М. Алфавиты языков народов СССР.- Москва,
6. Allworth E. Nationalities of the Soviet east publication and writing systems. - New york and London, 1971.
7. Ergin M. Türk dil bilgisi.- Istanbul, 1985.
8. Ercilasun A.B. Örneklerle bugünkü türk alfabesi.- Ankara, 1996.

Рецензент: ф.и.д., проф. Түрдүгулов А.

